

บทที่ 1

บทนำ

ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

แนวคิดทางการศึกษาถือเป็นหัวใจในการจัดการศึกษา¹ และเป็นที่น่าสนใจกันว่า แนวคิดของผู้นำทางการศึกษาของไทย ยังไม่ได้มีการถกเถียงหรือกล่าวไว้ให้เป็นที่รับรู้ทั่วไปอย่างชัดเจน ตั้งแต่วิธีการที่ใช้ในการศึกษาถึงแนวคิดของผู้นำทางการศึกษาของไทย จึงจำเป็นต้องอาศัยการพิจารณาจากข้อมูลทางประวัติศาสตร์ ด้วยเหตุผลที่ว่า ผู้นำการศึกษานั้นย่อมมีความเข้าใจในประเทศหรือสังคมของตนเป็นอย่างดี มีความต้องการที่จะพัฒนาประเทศหรือสังคมของตนตามแนวทางพื้นฐานสภาพแวดล้อมของสังคม มาเป็นแนวทางการปฏิบัติในการจัดการศึกษาให้แก่พลเมือง²

ในสมัยพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวนับเป็นสมัยแรกที่ได้มีการจัดการศึกษาให้แก่ประชาชนทั่วไปในรูปของการใช้วัดเป็นโรงเรียนหลวงสำหรับราษฎรชั้น ซึ่งเริ่มจัดในกรุงเทพฯเป็นแห่งแรก และต่อมาก็ได้มีการขยายการจัดการศึกษาออกไปยังหัวเมือง บุคคลสำคัญผู้วางรากฐานการศึกษาหัวเมืองให้เจริญแพร่หลายไปทั่วพระราชอาณาจักร คือ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส ซึ่งก่อนหน้านั้นการศึกษาหัวเมืองจัดตามการจัดการศึกษาในกรุงเทพฯ โดยมีสมเด็จพระยาบรมมหาพิชัยราชานุภาพและเจ้าพระยาภาสกรวงศ์เสนาบดีกระทรวงธรรมการเป็นผู้จัดการศึกษา แต่ในสมัยของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ การจัดการศึกษาหัวเมือง

---

¹ พจน์ สะเพียรชัย. "คำนำ". ในปรัชญาการศึกษาไทย 2411-2475 (กรุงเทพมหานคร : พิมพ์บิลิซซิง, 2526).

² สมบูรณ์ พรหมภาพ. ประวัติและปรัชญาการศึกษาไทย. (กรุงเทพมหานคร: โอเดียน สโตร์. 2534), หน้า 6-7.

ได้รับพระบรมราชานุญาตให้แยกการจัดการศึกษาออกเป็นกรมศึกษาหัวเมืองโดยเฉพาะดังข้อความจากพระราชดำรัสของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวที่ตรัสในรายงานการประชุมพิเศษวันที่ 26 กันยายน ร.ศ.117 ความว่า "...การเล่าเรียนในหัวเมืองต้องถือว่าไม่มีอยู่ในกรมศึกษาให้กรมหมื่นวชิรญาณยุ่นรายงานตรงมาที่เดียว กรมศึกษาจัดแต่ในกรุง..."³ พระราชดำรัสดังกล่าวเป็นผลทำให้ "...โปรดเกล้าฯ ให้แยกการศึกษาหัวเมืองจัดเป็นแผนกหนึ่ง... เป็น... กรมศึกษาหัวเมือง..."⁴ ขึ้น ซึ่งมีสมเด็จพระมหาสมณเจ้าดำรงตำแหน่งเป็น "เจ้ากระทรวง"⁵

เหตุที่พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงอาราธนาให้สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ จัดการศึกษาหัวเมืองก็เพราะสาเหตุจากการศึกษาในขณะนั้น มีลักษณะที่ทรงเปรียบเปรยว่า "...เหมือนหนึ่งไม้กระถางซึ่งไม้ั้นโตจนเต็มกระถางแล้ว ก็ไม่งอกงามขึ้นไปได้อีก..."⁶ ที่เป็นเช่นนั้นเนื่องจากในระยะแรกรัฐบาลต้องการคนมีความรู้เข้ามาช่วยพัฒนาประเทศ การศึกษาจึงมุ่งเน้นที่ประโยชน์เพื่อรับราชการจนในที่สุดก็เกิดปัญหาคนล้นงานขึ้น

สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ได้ทรงวิเคราะห์ปัญหาดังกล่าวว่าเป็นเพราะ "...ในกรุงเทพฯ... คนชอบเรียนหนังสือและพอใจเป็นเสมียนมากด้วยเห็นว่าง่ายไม่ลำบาก แต่อันที่จริงเขาหาทำกินได้น้อยกว่าคนทำกินในกาอื่น คนเหล่านี้ยากที่จะตั้งตัวได้ เว้นไว้แต่ได้รับตำแหน่งในราชการ ซึ่งรู้จักเต็ม..."⁷ และได้ทรงเสนอแนวพระดำริในการแก้ปัญหาดังกล่าวว่า "...ในชั้น

³ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. มร.5ศ/37 เอกสารกรมราชเลขาธิการ กระทรวงศึกษาธิการ รัชกาลที่ 5 เรื่อง สรุปรายงานจัดการศาสนาและการศึกษาหัวเมือง ปี 112-118 (10 พ.ย. ร.ศ.120).

⁴ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส. ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการศึกษา (พระนคร : โรงพิมพ์มหามกุฏราชวิทยาลัย, 2514), หน้า 496-497 (ลายพระหัตถ์ที่ 62/390 วันที่ 12 พฤศจิกายน ร.ศ.120).

⁵ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. มร.5ศ/38 เอกสารกรมราชเลขาธิการกระทรวงศึกษาธิการ รัชกาลที่ 5 เรื่อง จัดการศึกษาและการคณะสงฆ์ ร.ศ.118.

⁶ กองจดหมายเหตุแห่งชาติ. มร.5ศ/37 เรื่อง สรุปรายงานจัดการศาสนาและการศึกษาหัวเมือง ปี 112-118 (10 พ.ย.ร.ศ.120).

⁷ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการจัดการศึกษา, หน้า 309 (ลายพระหัตถ์ที่ 45 วันที่ 8 มิถุนายน ร.ศ.119).

ต้นตอปลูกความนิยมของคนในกาทำกินตามตระกูล อย่าให้ทอดทิ้งเสียเป็นแต่ชั่งกุงให้เล่าเรียนวิชาความรู้ เพื่อจะได้เป็นเครื่องอุดหนุนการทำกินนั้นให้มีผลดีขึ้น..."⁸

แนวพระดำริดังกล่าวนี้สะท้อนให้เห็นว่าสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ ได้ทรงคำนึงถึงพื้นฐานทางสังคมในขณะนั้น จึงได้ทรงเสนอให้การจัดการศึกษาหัวเมืองจะต้องทำให้ผู้เรียนมีความรู้ความสามารถที่จะนำไปประกอบอาชีพของตนได้ดียิ่งขึ้น ซึ่งผู้วิจัยมีความเห็นว่าแนวพระดำรินี้ยังคงทันสมัยมาจนทุกวันนี้

ดังนั้น การศึกษาถึงแนวพระดำริทางการศึกษาในหัวเมืองของสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส จึงควรค่าแก่การศึกษาเป็นอย่างยิ่ง เนื่องจากเป็นสมัยเดียวที่การศึกษาหัวเมืองได้ถูกแยกจัดขึ้นโดยเฉพาะภายใต้การดำเนินงานของพระสงฆ์ ซึ่งจากหลักฐานที่ปรากฏพบว่าในขณะนั้นหัวเมืองบางแห่งต้องประสบกับวิกฤตการณ์ทางการเมือง รัฐบาลไม่สามารถส่งหน่วยงานใด ๆ เข้าไปจัดการปกครองได้ เนื่องจากข้อสัญญาบางประการ ภายใต้สถานการณ์ทางการเมืองดังกล่าว พระสงฆ์กลับใช้ความพยายามเข้าไปจัดการศึกษาจนเป็นผลสำเร็จขึ้น

นอกจากนี้ตามหลักฐานที่ปรากฏ ทำให้ตั้งข้อสังเกตได้ว่า สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสนั้น จะทรงเป็นเจ้าของกรรมสิทธิ์ในกรมศึกษาหัวเมืองพระองค์แรกและพระองค์เดียวในประวัติการศึกษาของชาติ เพราะหลังจากนั้นการจัดการศึกษาหัวเมืองได้ถูกโอนกลับไปให้กรมศึกษา กระทรวงธรรมการเป็นผู้รับผิดชอบอีกครั้งหนึ่ง และดำเนินมาจนถึงทุกวันนี้

ผู้วิจัยเชื่อมั่นว่า การศึกษาถึงการจัดการศึกษาในสมัยสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ เป็นเจ้ากระทรวงในกรมศึกษาหัวเมือง และ การศึกษาถึงแนวพระดำริทางการศึกษาในหัวเมืองของสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสจะให้ประโยชน์ และคุณค่าทางความคิดต่อนักการศึกษา ตลอดจนผู้บริหารทางการศึกษาได้ใช้เป็นแนวทางในการจัดการศึกษาให้สอดคล้องกับสภาพทางสังคม เศรษฐกิจ และวัฒนธรรมของตน ด้วยเหตุผลที่ว่า "...ในการพัฒนาประเทศจะต้องพัฒนาบนพื้นฐานของความเป็นจริงในแต่ละสังคม..."⁹ การพัฒนานั้นจึงจะประสบผลสำเร็จอย่างแท้จริง

⁸ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการจัดการศึกษา, หน้า 309 (ลายพระหัตถ์ที่ 45 วันที่ 8 มิถุนายน ร.ศ.119).

⁹ สืบแสง พรหมบุญ, ประวัติศาสตร์กับการพัฒนาประเทศ: ทัศนะนักประวัติศาสตร์ (บทความประกอบการสัมมนา วันที่ 23 กุมภาพันธ์ 2528).

แนวความคิดในการวิจัย

การวิจัยเรื่องนี้ อาศัยแนวความคิดจากข้อความที่ปรากฏในลายพระหัตถ์ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส ที่ทรงมีไปกราบทูลพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ความว่า "...การส่งผู้อำนวยการออกไปหัวเมืองในปลายศก 117 ด้วยความประสงค์ที่จะให้ตรวจการที่เป็นอยู่ เพื่อเป็นทางดำริจัดการศึกษาข้างหน้า..."¹⁰ และเพื่อให้ทราบรายละเอียดของหัวเมืองจึงทรงให้ผู้อำนวยการศึกษาเขียนรายงานถวายพระองค์ ในรายงานนั้นได้ทรงกำหนดเรื่องที่ต้องเสนอเป็น 3 ตอน คือ การคณะ การพระศาสนา และการศึกษา และในแต่ละตอนก็ได้ทรงกำหนดโครงเรื่องย่อย ๆ¹¹ เช่น

- การปกครองทั้งหลายจัดกันเป็นอย่างไร
- การที่ชาวบ้านทำนุบำรุงวัดเป็นอย่างไร
- การเล่าเรียนในวัดเป็นอย่างไร
- จำนวนวัดที่ควรเป็นโรงเรียนมีกี่แห่ง
- มีครูสามารถสอนตามแบบเรียนหลวงหรือไม่
- พระสงฆ์และคฤหัสถ์ในเมืองนั้นพอใจการศึกษาหรือไม่
- คนในเมืองนั้นมีกำลังอุดหนุนการศึกษาหรือไม่
- การที่ได้จัดไปแล้วเป็นอย่างไร
- ควรจะจัดต่อไปอย่างไรบ้าง

ฯลฯ

รายงานของผู้อำนวยการศึกษาในมณฑลต่าง ๆ ทำให้ทรงได้รับทราบถึงสภาพพื้นฐานการปกครอง เศรษฐกิจ สังคมและการศึกษาในมณฑลนั้น ๆ อันเป็นที่มาของแนวพระดำริทางการศึกษาในหัวเมืองของสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสโดยตรง

¹⁰ สมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส, ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการศึกษา, หน้า 97 (ลายพระหัตถ์ที่ 18/385 วันที่ 30 พ.ย. ร.ศ.120).

¹¹ เรื่องเดียวกัน, หน้า 214-216.

ตั้งแต่นั้นผู้วิจัยจะใช้วิธีศึกษาจากรายงานการจัดการคณะกรรมการพระศาสนาและการศึกษาของผู้อำนวยการศึกษาในแต่ละมณฑลที่เขียนถวายสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯในแต่ละปีที่ได้เข้าไปจัดการศึกษาในมณฑลนั้นๆ เพื่อเป็นแนวทางนำไปสู่การวิเคราะห์ถึงแนวพระดำริทางการศึกษาในหัวเมืองของสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาการจัดการศึกษาในหัวเมืองในสมัยสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส
2. เพื่อศึกษาแนวพระดำริทางการศึกษาในหัวเมืองของสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส

ขอบเขตของการวิจัย

การวิจัยเรื่องนี้ผู้วิจัยมุ่งพิจารณาศึกษาค้นคว้าข้อมูลเกี่ยวกับ

1. พระประวัติ ภูมิหลังส่วนพระองค์ และผลงานที่เกี่ยวข้องกับการศึกษาอันเป็นที่มาของแนวพระดำริทางการศึกษาในหัวเมืองของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ
2. สภาพพื้นฐานการปกครอง เศรษฐกิจ สังคมและการศึกษาในหัวเมืองก่อนสมัยการดำเนินงานของสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส (พ.ศ. 2428-2440)
3. รายงานจัดการศึกษาของคณะสงฆ์ (พ.ศ. 2441-2457) เพื่อนำไปสู่แนวพระดำริทางการศึกษาในหัวเมืองของสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส
4. ผลสืบเนื่องจากแนวพระดำริทางการศึกษาในหัวเมืองของสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส (พ.ศ. 2445-2464)

ข้อจำกัดของการวิจัย

ข้อมูลเอกสารบางอย่างเป็นเอกสารลับทางราชการจึงไม่สามารถนำมาศึกษาได้ การศึกษาทำได้แต่เพียงข้อมูลเอกสารที่เปิดเผยแล้วเท่านั้น

คำจำกัดความที่ใช้ในการวิจัย

แนวพระดำริ	หมายถึง	ความคิด ความเชื่อ ความเห็นที่เกี่ยวกับการศึกษา อันมีที่มาจากพื้นฐานสภาพแวดล้อมทางสังคม ศาสนา เศรษฐกิจ การเมือง และวัฒนธรรม ¹²
การศึกษาในหัวเมือง	หมายถึง	การศึกษาที่จัดขึ้นในเมืองต่าง ๆ ที่อยู่ภายนอกกรุงเทพฯ ภายใต้การอำนวยการจัดของสมเด็จพระมหาสมณเจ้า - กรมพระยาวชิรญาณวโรรส หลังจากที่ได้มีการปฏิรูปการปกครองในหัวเมืองเป็นผลทำให้มีการรวมหัวเมืองต่าง ๆ ตั้งแต่ 2 เมืองขึ้นไปเข้าเป็นมณฑล ซึ่งได้แก่ มณฑลอีสาน มณฑลบูรพา มณฑลนครราชสีมา มณฑลภูเก็ต มณฑลพิษณุโลก มณฑลปราจีน มณฑลราชบุรี มณฑลนครชัยศรี หัวเมืองมณฑลกรุงเทพฯ* มณฑลนครสวรรค์ มณฑลกรุงเก่า มณฑลนครศรีธรรมราช มณฑลชุมพร และมณฑลจันทบุรี
สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส	หมายถึง	กรมหมื่นวชิรญาณวโรรส สมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เจ้ากระทรวงในกรมศึกษาหัวเมืองในปี พ.ศ. 2441-2444

¹² สัมภาษณ์ พระราชธรรมนิเทศ (ระแบบ จิตญาโณ) 3 กุมภาพันธ์ 2537.

* หัวเมืองมณฑลกรุงเทพฯ ได้แก่ เมืองปทุมธานี เมืองนครเขื่อนขันธ์ เมืองสมุทรปราการ เมืองนนทบุรี

วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยเรื่องนี้ใช้ระเบียบวิธีวิจัยทางประวัติศาสตร์ (Historical Research) มีวิธีการดำเนินการวิจัย ดังนี้

1. รวบรวมและวิเคราะห์ข้อมูลจากเอกสาร (Documentary Research) ซึ่งแบ่งข้อมูลออกเป็น 2 ประเภท คือ

1.1 เอกสารชั้นต้น (Primary Source) หมายถึง ข้อมูลที่ถูกบันทึกโดยผู้เกี่ยวข้องหรือผู้อยู่ในเหตุการณ์นั้น ได้แก่

- พระราชหัตถเลขาของพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
- ลายพระหัตถ์เกี่ยวกับการศึกษาของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ
- บทพระนิพนธ์ต่าง ๆ ของสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ เช่น การศึกษาพระประวัติตรัสเล่า พระมหาสมณศาสน์ การคณะสงฆ์ เป็นต้น
- บทพระนิพนธ์ต่าง ๆ ของสมเด็จพระยาตำราจราชานุภาพ เช่น ความทรงจำ ประวัติสังเขปแห่งการจัดการศึกษาปรีตยบันแห่งประเทศสยามภาคที่ 1 การเทศาภิบาล เป็นต้น
- รายงานการจัดการคณะ การพระศาสนา และการศึกษาของผู้อำนวยการศึกษาในมณฑลต่าง ๆ
- ราชกิจจานุเบกษา ข่าวเทศาภิบาล เป็นต้น
- สรุปรายงานการประชุมต่าง ๆ ของคณะสงฆ์

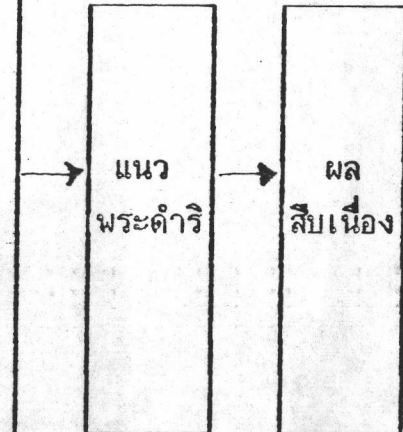
1.2 เอกสารชั้นรอง (Secondary Source) หมายถึง ข้อมูลที่เขียนบันทึกคัดลอกมาจากเอกสารชั้นต้น ได้แก่ หนังสือ งานวิจัยและวิทยานิพนธ์

ในการรวบรวมข้อมูลนั้น ผู้วิจัยมุ่งเน้นที่เอกสารชั้นต้นเป็นหลัก ส่วนเอกสารชั้นรองจะคัดเลือกใช้เฉพาะเท่าที่จำเป็นเท่านั้น

แหล่งค้นคว้าข้อมูลดังกล่าว ได้แก่ หอจดหมายเหตุแห่งชาติ หอสมุดไตรลักษณ์ ในหอสมุดแห่งชาติ หอสมุดวัดบวรนิเวศวิหาร ศูนย์เอกสารแห่งประเทศไทย หอสมุดคณะครุศาสตร์ คณะอักษรศาสตร์ จุฬาลงกรณ์มหาวิทยาลัย และหอสมุดเนติบัณฑิตยสภา

2. การวิเคราะห์ข้อมูล ผู้วิจัยจะวิเคราะห์โดยลำดับเหตุการณ์ ตามระยะเวลาที่เกิดขึ้น - หลัง ตามตารางการวิเคราะห์ ดังนี้

พ.ศ.	สภาพเหตุการณ์ ที่เกี่ยวข้อง กับพระประวัติ และภูมิหลัง	สภาพเหตุการณ์ สำคัญของ ประเทศ	สภาพเหตุการณ์หัวเมือง			สภาพการศึกษาหัวเมือง			
			สภาพ การปกครอง	สภาพ เศรษฐกิจ	สภาพสังคม	ก่อนสมัย สมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ	ผล	สมัยสมเด็จพระมหาสมณเจ้าฯ	ผล
2403									
2464									

3. เรียบเรียงเสนองานวิจัยแบบพรรณาวิเคราะห์ (Analytical Description)
 ผู้วิจัยนำเสนอผลการวิจัยตามลำดับ ดังนี้

- บทที่ 1 บทนำ
- บทที่ 2 พระประวัติ ภูมิหลังส่วนพระองค์ และพระกรณียกิจสำคัญทางการศึกษาของสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส ก่อนการจัดการศึกษาหัวเมือง
- บทที่ 3 การศึกษาหัวเมืองในระหว่าง พ.ศ. 2411-2440
- บทที่ 4 การจัดการศึกษาหัวเมืองในสมัยสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรสเป็นเจ้ากระทรวงในกรมศึกษาหัวเมือง พ.ศ. 2441-2444
- บทที่ 5 แนวพระดำริของสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส และผลสืบเนื่องจากแนวพระดำริ
- บทที่ 6 สรุปผลการวิจัย อภิปรายผล และ ข้อเสนอแนะ

ประโยชน์ที่คาดว่าจะได้รับ

1. ได้ทราบถึงแนวพระดำริทางการศึกษาในหัวเมืองของสมเด็จพระมหาสมณเจ้ากรมพระยาวชิรญาณวโรรส ในฐานะเจ้ากระทรวงในกรมศึกษาหัวเมืองพระองค์แรกและพระองค์เดียวที่ปรากฏในประวัติการศึกษาของชาติอย่างเป็นระบบและเป็นหมวดหมู่ ไว้เป็นประวัติการศึกษาหัวเมืองของไทย
2. ให้ข้อคิดแก่พระสงฆ์ นักการศึกษา และ ผู้บริหารการศึกษา ได้ใช้แนวพระดำริเป็นแนวทางในการจัดการศึกษาร่วมกันให้เป็นประโยชน์ในอนาคต